

Kürt Hareketi’ni Diyarbakır Cezaevi’ne ‘Hapsetmek’: İktidar, Özne ve Siyaset Üzerine Eleştirel Bir Deneme

Bahar Şahin Fırat ve Mesut Fırat***

Özet

Son yıllarda Kürtlerin ve Kürt “sorununun” inkâr edilmek yerine gerçekliğinin “yeni-den inşa” edilmeye çalışıldığına, bu yeniden inşa sürecinin en elverişli araçlarından birisinin ise, 12 Eylül’le hesaplaşmak söylemi çerçevesinde, Diyarbakır Cezaevi kılındığına tanık oluyoruz. Türkiye’de PKK özelinde Kürt hareketi ve dolayısıyla Kürt “sorununun” oluşum ve seyrinin Diyarbakır Cezaevi’nde yaşanan ve sonrasında da takip eden kötü uygulamalara tepki olarak ele alınmasının, gerçekliği çarpıtmak anlamına geleceğini iddia eden bu yazı, Kürt hareketinin söylemsel olarak Diyarbakır Cezaevi’ne “hapsedilerek” siyaseten yok sayılmaya çalışıldığını savlıyor. Kürtlerle devlet arasında bir “sözleşme”nin olmadığı gerçeğini hatırlatan yazı, Diyarbakır Cezaevi’ndeki direniş pratiklerinin ve Kürt “sorunundaki” sürekliliğin göz ardı edilmemesi gerektiğine dikkat çekerek, iktidar, özne ve siyaset bağlamında, Kürt hareketinin Diyarbakır Cezaevi’nde doğduğuna ilişkin hegemonik söylemi tartışmaya çalışıyor.

Giriş

“Sen yanlış biliyorsun, senin ağrıyan dışın sağda değil, soldadır.”¹

Uzunca sayılabilecek bir suskunluk döneminin ardından, Diyarbakır Askeri Cezaevi vahşetine tanık olanların anlattıkları, Türkiye’de Kürt sorununun gelişimini tahlil edenler için bir nevi “bulunmaz Hint kumaşı”na dönüştü. Cezaevinde uygulanan şiddetin Kürt mahkûmlar üzerinde PKK’ye katılımları olağanüstü düzeyde arttıracak bir etki yaratmış olması, son yıllarda Kürt hareketinin içinde de, meseleye “dışarıdan” bakanlarca da sıklıkla dile getirilen, kabul gören önemli bir argümana dönüştü. Girişteki “alaycı” görünebilecek yaklaşımımızın sebebi, Diyarbakır Cezaevi’ndeki (insan kötücüllüğünün -ve onun sıradanlığının-² hayal

*İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Araştırma Görevlisi, Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Öğrencisi

**İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi

1- Cezaevi hekiminin ağrıyan dışını çektirmek isteyen tutukluya verdiği cevap. Çayan Demirel, Diyarbakır 5 No.lu belgeselinden bir tanıklık

2- Bkz. Arendt, Hannah (1979) Eichmann in Jerusalem- A Report on the Banality of Evil, Penguin Books: New York, 1979.

edilebilir sınırlarını zorlayan) uygulamaları ne Kürt hareketi ne de bu uygulamalara doğrudan maruz kalanlar için marjinalleştirmek ve önemsiz kılmak değil. 1980-84 arasında 5.000 mahkûmun kaldığı Diyarbakır Cezaevi'nde yaşanan deneyim, yaşamı orada son bulanlar için de, yaşamına travmalar, psikolojik ve fiziksel hasarlar ve "sakatlıklarla" devam etmek zorunda kalanlar veya mücadeleyi dağlara (sonraları "ovalara") taşıyanlar için de elbette şekillendirici, motive edici, harekete geçirci distopik bir deneyim olarak okunabilir. Her şey bir yana, Aziz Nesin'in dahi Kürtlerin hayal güçlerinin ürünü olarak gördüğü Diyarbakır tecrübesinin nihayet Kürtlerin belleğindeki mahzenlerden çıkararak toplumsal bir "görünürlük" kazanması bile başlı başına önemli bir gelişmedir.³ Ne var ki, bu görünürlük, bireysel ve toplumsal hakikatin henüz kendisi değil, ancak bir semptomu olarak değerlendirilebilir.

İtirazımız, özellikle son yıllarda Türkiye'de PKK özelinde Kürt hareketinin ve dolaşısıyla Kürt "sorununun" oluşum ve seyri konuşulurken; Kürt hareketinin, kendi dinamikleri, iç çekişmeleri, örgütlenme süreci, toplumsal bağlam ve tabanı, kısacası kendi özneliği ve özneliği yok sayılarak, sadece Diyarbakır Cezaevi'nde yaşanan ve sonrasında da takip eden kötü uygulamalara tepki olarak ele alınmasıdır. Diğer bir deyişle, iktidarın⁴ "yol açtıkları" üzerinden, edilgen bir konuma indirgenerek tek taraflı bir okumaya maruz bırakılmasıdır. Böyle indirgemeci bir okumanın çeşitli sakıncaları olduğunu düşünüyoruz. Öncelikle iktidar, Kürt meselesi tartışmalarını 1980 sonrası dönemde gelişen PKK hareketine, PKK'nin ortaya çıkışını da Diyarbakır Cezaevi'ne hapsederek Cumhuriyet tarihi boyunca Kürtlerle ilgili politikalarının sürekliliğini görünmez kılmaktadır. Böylelikle, Cumhuriyet öncesinde başlayan ve çeşitli biçimlerde günümüze dek süren Kürt hareket(ler)inin eylem ve eyleyicilerini ve onların öznelliklerini okuma dışı bırak-

3- "Aziz Nesin, 'Çocuklar' dedi, 'bu cezaeviyle ilgili çok şey söylendi, ancak siz orada canlı yaşayanlardansınız, sizden dinlemek istiyorum'. Anlatmaya başladım, mesela 'banyoya giderken, mahkemeye giderken, mahkemeden dönerken, görüşmeye giderken, işte havalandırmaya çıkarılırken' gibi başlıkların altında cezaevini anlatıyorum. Benden sonra Mesut devam ediyor. Sonra ben anlatıyorum; o anlatıyor. Neyse böyle 27- 28 tane olayı Aziz Nesin'e anlattık. Tabii biz bunları anlatırken Aziz Nesin çok dalmıştı; pencereden, yağın karı seyrediyordu. Sonra bir ara dönüp bize baktı ve şunu söyledi: 'Yahu çocuklar, ben kendi hayal dünyamı çok geniş biliyordum. Ama bakıyorum ki, Kürtlerin hayal dünyası benimkinden daha çok genişmiş'. Yani anlattıklarımıza inanmadı ve anlattıklarımızı bir hayal ürünü olarak değerlendirdi." Aktaran, Selim Dindar, Balçışek Pamir röportajı, 25.08.2009, HaberTürk gazetesi

4- Bu noktada belirtmeliyiz ki "iktidar"dan kastımız, dar anlamda bugünkü AKP iktidarı değil, onu da içeren daha geniş ve katmanlı bir yapılar, söylemler ve eylemler sistemidir. İktidardan kastımız salt anlamıyla AKP olsa idi, Kürt hareketinin tarihsiz ve öznesiz kılınmasına dönük eleştirimizi geçersiz kılmış olurduk. Zira AKP de, sözünü ettiğimiz bu sistemin 2000'li yıllarda kazandığı biçimin görüngüsüdür ve tıpkı Kürt sorunu gibi öncesiz değildir.

makta, meseleye hangi tarihi okuyarak bakacağımıza da karar vermektedir.⁵ Kürtlerin elinden “aktör” olma hakkını alırken, paradoksal şekilde kendini meselelerin hâkim ama dolaylı aktörü olarak kuran iktidar, nihayet son dönemde sıkça karşılaştığımız “bu sorunu biz çözeriz” tavrını tam da böyle bir yerden kurabilmektedir. Neticede, Kürt hareketine kendisinin yol açtıkları üzerinden bakan iktidar, bugün yine kendisinin “açtığı yol”u Kürt meselesinin çözümünde makbul ve yegâne seçenek olarak dayatabilmekte, Kürt hareketine de “sen özne değilsin, karar veremez, talep edemez, eyleyemezsin; zaten temsil de etmiyorsun” diyebilmektedir.⁶ Aşağıda, dün de bugün de muktedirlerin Kürdün ağrıyan ve çekilmesi gereken dışının hangisi olduğunu Kürt'ten iyi bildiğini iddia edebilmesi, diğer bir deyişle Kürt hareketinin öznesizleştirilerek siyaset alanının dışına atılmaya çalışılması ile Diyarbakır Cezaevi çevresinde üretilen söylem arasındaki ilişkiyi tartışmaya çalışacağız.⁷

Diyarbakır 5 No.lu Askeri Cezaevi: “Allah'ın Olmadığı, Peygamberin İzne Çıktığı” Yer

“Eğer biz gazeteciler, Diyarbakır Cezaevi'ni, insanlığa karşı işlenen suçların yaşandığı korkunç bir mekân olarak o dönemde tam sergileyebilmiş olsaydık, Türkiye'de belki bazı şeyler değişirdi”⁸

Hasan Cemal'in muhtemelen iyi niyet ve dayanışma duygusuyla ve Türkiye medyasının suskunluk siyaseti üzerinden iktidara eklemelenmesini eleştirmek üzere dile getirdiği cümlesini biraz daha yakından bir okumaya tabi tutarak başlayalım. Diyarbakır Askeri Cezaevi, hiç şüphe yok ki korkunç bir mekândı. Çeşitli tanıklık-

5- Kürtlerin mevcut sisteme itirazları bilindiği üzere 1830'lardan itibaren Osmanlı'da gelişen merkezileşme politikalarına karşı gösterdikleri direnişlerle başlar. Her ne kadar bu direnişler, bugünden bakıldığında, merkezileşmeye karşı dar bir elit çevrenin tepkisi olarak görülse de aslında Kürt hareketi için belirleyici olanın “özerk olma hali” olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Bugünün dili, mitik bir tarih ve hayali bir cemaat kurmak üzere bu direnişlerin Kürtlükle zorla ilişkilendirildiğini, aslında bu direnişlerin Kürdü bir boyutunun olmadığını da söyler. Aynı coğrafi mekânda gelişen bu hareketleri birbirinden koparıp atomize etme arzusu aslında Kürtleri öznesiz ve tarihsiz kılma çabalarının ideolojik bir yansıması olarak da okunabilir.

6- Muhakkak ki Kürt hareketi, Cumhuriyet tarihi boyunca ideolojik ve politik olarak çeşitlilikler göstermiştir. Özellikle 1970-80 arasında çok sayıda Kürt örgütü siyasal faaliyet göstermiş ve soruna dair farklı tanımlar, çözüm araçları ve önerileri geliştirmişlerdir. Bu örgütlerle ilgili bir tartışma, bu yazının kapsamı dışındadır. Bu yazıda, aksi belirtilmedikçe Kürt hareketinden kastedilen PKK ve HEP'ten BDP'ye uzanan legal Kürt siyasi partileri olacaktır.

7- Hâlihazırda Diyarbakır Cezaevi hakkında yazılanlar, büyük ölçüde kişisel tanıklıkların aktarımı ve anı kitaplarından oluşmaktadır. Yakın tarihin bu önemli anlarından birine ilişkin üretilecek nice çalışmaya ihtiyaç olduğunu vurgulayarak, alternatif bir okuma önerisi olmasını amaçladığımız bu çalışmanın eksiksiz bir yorum olduğu iddiasını taşımadığımızı belirtmek isteriz.

8- Aktaran Neşe Düzel, “Üç Yılına Cehennemde Geçirdi”, 23 Haziran 2003, Radikal Gazetesi, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetayV3&ArticleID=673856>

ların aktardıklarından biliyoruz ki, Diyarbakır Cezaevi sadece bir cezaevi değil, aynı zamanda bir askeri okuldu ve mahkûmların “insan değil, düşman olarak görüldükleri” bu yerde “hemen ölmek gibi bir yükümlülükleri vardı.”⁹ 5 No.lu Cezaevi hem geleneksel baskıcı hem de disipline edici modern iktidar tekniklerinin bir arada kullanılarak beden ve zihinler üzerinde oluşturulan hâkimiyet aracılığıyla itaatin sağlanmaya çalışıldığı total bir kurumdu. Bu total kurumda, bedenler ve zihinler üzerindeki hâkimiyetin yaratılmasında, Foucault’un (1975) modern iktidarın başlıca kurulma mekânları olarak tarif ettiği hapisane, hastane ve okul pratiklerinin bileşiminden faydalandığını söylemek mümkündür. Mahkûmlar cezalandırılırken aynı zamanda “eğitilerek” bir şeye dönüştürülmeye çalışılıyordu. Önce eti, kemiği ve iliği boşaltılıp kimliksizleştirilmeye çalışılan mahkûmların içi zorunlu olarak ezberletilen ve keyfi bir rutinle okutulan (Nutuk, İstiklal Marşı, Andımız, vb.) metinlerle doldurulmaya çalışılıyordu:

... Mesela marşlar vardı. Son dönemlerde cezaevine gelen insanların çoğu, okuma yazma ve Türkçe bilmeyen köylü vatandaşlardı. Bunlara 58 tane marşı ezberletmek için orta-okul, lise mezunu ve öğretmen arkadaşları görevlendiriyorlardı. O marşları, Türkçe bilmeyen insan okuyamadığı zaman, gardiyan tarafından onun sorumlusuna dayak atılıyordu. Bunu çok yönlü düşünmek lazım; bu yöntemle hem itaati arttırmak amaçlanıyordu, yani o güne kadar karşısında yer aldığınız bir iradenin marşlarını artık siz öğreniyorsunuz. Bu, ilkin öğreten insanın üzerinde ruhsal bir çöküntü yaratıyor. Sonra öğreten ile öğretilen arasındaki ilişkiyi tahrip ediyor, bu da teslim almayı çok daha kolay sağlıyor. Herkesin gözü önünde yapılan uygulamaların amacı da ruhsal çöküntüyü hızlandırmaktı.¹⁰

Çeşitli fiziksel, psikolojik ve cinsel şiddet pratiklerinin uygulayıcıları sadece cezaevi yöneticileri ve gardiyanlar değil, cezaevi hekimleri de olabiliyordu. Hekimler, tutsakların maruz kaldığı kötü uygulamalara kayıtsız kalarak, hastalıklarını tedavi etmeyi reddederek, yanlış tedaviler uygulayarak, hatta hastalanmalarına taammüden yol açarak, bizzat birer işkenceciye dönüşebiliyordu:

Dr. Orhan Özcanlı biz veremlilerin balgamlarını tahlil için toplar, mutfağa götürüp yemeklere karıştırır ve o gün bol miktarda yemeği bütün koğuşlara dağıttırır. Bir araştırma yapılırsa 1983 yılında Diyarbakır Cezaevi’ndeki veremli sayısının, bütün Türkiye’deki veremli sayısı kadar olduğu anlaşılacaktır ve bu da Dr. Orhan Özcanlı’nın ‘başarı’sıdır. Yüzbaşı Esat Oktay Yıldırım tutuklulara bok yedirirdi. Dr. Orhan Özcanlı ise; ekmeğin üzerine krem deterjan sürdürerek yedirmeyi, toz

9- İsimsiz bir avukat, “Akıl Ötesi”, Serbestî Diyarbakır 5 No.lu Askeri Cezaevi Özel Sayısı, Sayı 14, Eylül-Ekim 2003, s. 26.

10- Dr. Güllüoğlu, A. “5 Yıllık bir Kabustu”, Serbestî Diyarbakır 5 No.lu Askeri Cezaevi Özel Sayısı, Sayı 14, Eylül-Ekim 2003, s.15

deterjanı suya katarak içirtmeyi tercih ederdi. Yüzbaşı Esat Oktay Yıldırım tutukluları aç bırakmaktan zevk alırdı. Dr. Orhan Özcanlı ise susuz bırakmaya bayılırdı. Diyarbakır sıcağında, yazın ortasında vana-
dan suyu keserdi; beş veya altı gün tek damla su akmazdı. Tutuklular
art arda düşer bayılırdı. ¹¹

Üstelik itaat etmesi ve kimliğinden sıyrılmaması gerekenler sadece mahkûmlar da değildi. Mahkûmları ziyarete gelen yakınları da cezaevinin baskı ve disipline edici uygulamalarından nasibini alıyordu. Total kurum, total bir cezalandırma alanı olarak işliyordu. Tıpkı mahkûmlar gibi ziyaretçilerin de, örneğin Kürtçe konuşması yasaktı. Kürtçe konuşan ziyaretçiler de tıpkı mahkûmlar gibi kötü muameleye maruz kalıyordu:

Doğrusu ziyaretçilerimizin gelmesini istemiyorduk; isimler okunup, isimleri ziyaretçisi olanların listesinde geçmeyenler seviniyorlardı... Ziyaretçilere de büyük eziyetler çektiriyorlardı; yani birisi dışarıdan cezaevinin ziyaretçi kabinine gelinceye kadar itilip kakılıyordu. Bir de benim nenem vardı, hiç Türkçe bilmezdi ve beni görmek için can atıyordu. Ama Cezaevine Türkçe bilmeyen ziyaretçiler alınmazlardı, çünkü yasaktı. Bir gün babamla annem, “Fato nene dilsizdir desek, acaba içeriye almazlar mı” diye düşünüyorlar ve bunda karar kalıyorlar. Dilsiz olduğu için imtihan da yapamazlar, “Türkçe biliyor mu bilmiyor mu” diye. Nenemi de çok sıkı tembihliyorlar. Velhasıl nenem bütün o dış kontrol noktalarındaki dürtüklemelere rağmen, dilsiz olarak imtihanını geçiyor. O gün nenem ziyaretime geldi, o “dilsiz” haliyle bana bakıyordu, gözlerinden yaşlar akıyordu; annem konuştu, babam konuştu, ama nenem hiç konuşmadı. “Nene konuş sen nasılsın?” dedim hiç ağzından bir kelime çıkmadı; sadece hıçkırıyordu, ağlıyordu ve öyle yaşlı gözlerle bana bakıyordu; tabii ben de bilmiyordum onun dilsiz diye tembihlendiğini. Sonra ben çıkmadan nenem öldü. ¹²

Mahkûmlarla ve cezaevi mekânıyla sınırlı olmayan bu total cezalandırma hali, doğrudan görünür şiddet araçları kadar, gizli şiddetle de gerçekleştiriliyordu. Bu süreci daha etraflıca resmedebilmek için, Arendt'in Nazi Almanyası ve Stalin dönemindeki Sovyet toplama kamplarını örnek vererek tartıştığı totaliteryanizmin işleyişine müracaat etmek anlamlı olacaktır. Arendt, Totaliteryanizmin Kökenleri (1958) adlı eserinde, totaliteryanizmin başvurduğu fiziksel şiddetin yol açtığı esas tahribatın, insanların “bildikleri dünyanın yitimi” olduğunu anlatır. Bununla kasettiği, kişilerin o ana kadar deneyimledikleri yaşamın kökten bir biçimde değişerek kurgusal bir dünyaya dönüşmesidir. Bu “yeni” dünyada her şey baş aşağı

11-- Aktaran Çürükkaya, Selim: “Diyarbakır Zindanı”,

http://www.diyarbakirzindani.com/index.php?option=com_content&task=view&id=128&Itemid=1

12- Bulut, S.: “Cehenneme Giden Yol”, Serbesti Diyarbakır 5 No.lu Askeri Cezaevi Özel Sayısı, Sayı

14, Eylül-Ekim 2003, s. 153

olmuştur, absürt ve hunhar olan istisna olmaktan çıkarak kuralın ta kendisi haline gelmiştir. Ayrıca hunhar ve absürt olan keyfi bir biçimde uygulanmaktadır. Bizzat keyfiyetin kendisi de, birbirinden bağımsız istisnai vakaların amalgamından ziyade, sistematik bir bütünlük olarak hayata geçirilmektedir.

Totaliteryanizmin par excellence'i olan toplama kamplarında tutsaklar, sadece aşına oldukları dış dünyadan ve gerçeklikten kopartılmazlar. Ayrıca kendi benliklerine (self-ness) de yabancılaştırılıp bir kitlenin ayrıştırılmış parçaları haline getirilir, hafızasız ve sözsüz bir yığına dönüştürülürler. Bu yığındaki tek tek herkes, vazgeçilebilir, yok edilebilir, öldürülebilir birer bedendir. Zira hepsi söyleme ve eyleme becerileri ellerinden alınan, kendiliğindenlikleri (spontaneity) inkâr edilen, farklılıkları imha edilmiş birer “yaşayan ölüye” dönüştürülür. Böylece çoğul insanlardan (men) tek bir İnsana (Man) dönüştürülmeye çalışılan kişilerin arasındaki ilişki (inter-est) olanakları da kapatılmış olur. Arendt, özgürlüğün temel ilkesi olarak tanımladığı hareket kapasitesinin, mekân olmadan var olamayacağını hatırlatır. Yaşayan ölülerin geçmişleri gibi, gelecek tasavvurlarının da yok edildiğini düşünürsek, totaliteryanizmin tutsağını salt mekânda değil, zamanda da, yani karanlık bir şimdiye de hapsettiğini söylemek mümkündür. Diyarbakır Cezaevi, aslında ne tam anlamıyla bir cezaevi, ne de bir toplama kampıydı. Belki de onu toplama kampına yakınlaştıran, nev-i şahsına münhasır kılan, dünyanın en kötü on cezaevi listesine sokan “şöhreti”, tam da kategorileştirilmesini ve anlaşılmasını imkânsız kılan bu “aradalık”, bu mutlak keyfiyet durumundan kaynaklanmaktadır. Nitekim Arendt'in toplama kampları deneyimi üzerine yazdıklarından 30 yıl sonra Diyarbakır Cezaevi'nde, yazarın bilinen dünyanın yitimi ve hakikatle gerçekdışının birbirine karışması olarak tarif ettiği durum, bir mahkûmun dilinden şöyle aktarılıyordu:

Yaşadıklarımızın gerçekliğinden kuşkuya düşebiliyorduk tabii. Mesela Mehmet Salih Besen olayında gerçeklik duygumu ben tamamen yitirdim. 50 yaşlarındaydım. TKİ'de memurdum. Kendisini ve bizleri ölü zannediyordu. ‘Biz ölüyüz, şu anda kabirdeyiz’ diyordu. Biz, ‘Amca yok öyle bir şey, gerçek hayattayız’ desek de, koğuşun aslında bir mezar olduğunu öyle mantıklı savunuyordu ki, ben dâhil bazılarımız ölü olduğumuza inanmaya başlamıştık. Mesela cuma günleri görüşme günümüzdü. Bize soruyordu. ‘Bizi ziyarete gelenlere biz dokunabiliyor muyuz? Hayır. Bize uzaktan bakıyorlar, ağlıyorlar ve gidiyorlar. Çünkü onlar bizim kabrimizi ziyaret ediyorlar. Cizrede biliyorsunuz kabir ziyareti cumalarıdır’ diyordu. Gardiyanların da Zebani olduğunu söylüyordu. Gerçekten de koğuşun camları boyalıydı. Biz dışarıyı göremiyorduk, koklayamıyorduk, duymıyorduk. Bu durum uzun sürdü ve ona yaşadığımızı bir türlü ispat edemiyorduk. Bir gün mazgal açıldı ve ‘Mehmet Salih Besen hazırlansın, tahliye oluyor’ dendi. Ben şahadet getirdim. Dedim ki, ‘Biz yaşıyoruz...!’ Salih amca ise ‘Seyidim beni gönderme. Sen bana sahip çıkıyordun. Şimdi tek başıma mahşere hesap

vermeye gidiyorum' diye ağladı. Sonradan onunla birlikte tahliye olan gençten öğrendik ki, onları Siirt'teki sivil cezaevine götürmüşler. 'Eğer beni hanımım, çocuklarımla konuşturursan ölmediğime inanırım' demiş. Cezaevi müdürü de telefon etmelerine izin vermiş. Genç, Salih Amca'nın evini aramış, karşısına hanımı çıkmış. Telefonu Salih Amca'ya vermiş. Salih Amca, hanımına 'Ben sağ mıyım, ölmedim mi?' diye sormuş. Ve ahize yere düşmüş. Salih Amca, içerideki vahşeti görünce, oradan sağ kurtulacağına inanamadı. Sağ kurtulduğuna inandığında ise buna kalbi dayanmadı. ¹³

Görüldüğü üzere, hakikatle gerçekdışının birbirine karışması, bilinen dünyanın alt üst olarak yitmesi, geri dönüşsüz, mutlak bir kayba tekabül etmekteydi. Bilinen dünyanın imgesinin bir an için geri dönmesinin yarattığı zamansal kopukluk ve beraberinde gelen "şok" ise, ancak travma ve nihai kayıpla sonlanabiliyordu. Geçmişin geri döndüğü anda, gelecek yok oluyordu.

Sebeup/ Sonuç Karşıtlığının Ötesinde Bir Yorum

Ah şu Diyarbakır Cezaevi'nin bir dili olsa da konuşsa. Ah şu Diyarbakır Cezaevi 12 Eylül sonrasında yaşananları bir anlatsa. Ah şu 5. Koğuş dile gelip, o insanlık dışı işkenceleri, o insanlıktan uzak muameleleri bir söylesen. ... Ve istiyoruz ki orası artık varlığıyla sürekli bize 12 Eylül'ü hatırlatmasın istiyoruz, hatırlatmasın. ¹⁴

Her ne kadar Abdullah Öcalan'ın 1999'da yakalanmasının ardından başlayan fiili bir çatışmasızlık süreci söz konusuysa da, bu dönemi gerçek bir barış dönemi olarak düşünmek olanaklı değildir. İktidarın Kürt "sorunuyla", Kürt hareketinin (parlamento içi ve dışındaki) kurum ve temsilcileriyle ve bizzat Kürtlerle ilişkilendirken başvurduğu katı ve çıplak tahakküme dayanan şiddet siyaseti bugün halen terk edilmemiştir. Bilakis, şiddet siyasetinin başat yöntem olmaktan çıktığını, ancak daha "rafine" ve "inceltilmiş" iktidar teknikleriyle birlikte var olduğunu gözlemlemek mümkündür. İktidar, artık Kürtleri ve Kürt "sorununu" müdanasız bir şekilde inkâr etmiyor, bunun yerine, onun gerçekliğini yeniden inşa etmeye çalışıyor. Bu yeniden inşa sürecinin en elverişli araçlarından birisi ise, 12 Eylül'le hesaplaşma adına, Diyarbakır Cezaevi, kılınıyor. Fakat ne 12 Eylül'le ne de Diyarbakır Cezaevi süreciyle sahici bir hesaplaşma içine girildiğini söylemek mümkün görünmüyor. Nasıl ki Cumhuriyet politikalarının sürekliliğinden bağımsız bir kopuş anı olarak resmedilen 12 Eylül'ün bedenlere, toplumsal ve siyasal dokulara kazılı zih-

13- Aktaran Selim Dindar, Neşe Düzel Röportajı. 23 Haziran 2003, Radikal gazetesi, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetayV3&ArticleID=673856>

14- Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, 03.09.2010, Diyarbakır Mitingi Konuşması. Tam metin için bkz. http://www.akparti.org.tr/basbakan-erdoganin-diyarbakir-mitinginde-yaptigi-konusmanin-tam-metni_7292.html

niyeti, kurumları ve Cumhuriyet mirasıyla gerçek anlamda bir hesaplaşma yaşanmıyorsa, sebep ve sonuçlarından, siyasal ve toplumsal bağlamından kopartılan, doğrudan ve sadece 12 Eylül'le bağlantılandırılarak süreksizleştirilen, muktedirlerce bir "acı pornografisine" dönüştürülen Diyarbakır Cezaevi gerçeğiyle de hesaplaşılmamaktadır.

Diyarbakır Cezaevi'ndeki hunharlığa tanıklık edenler, anlattıklarının orada yaşadıklarının yüzde, binde hatta milyonda biri bile olmadığını söylemektedir. Mahkûmlar tanıklıklarında, kaba dayak, falaka, elektrik verme, ters ve düz askı, soğuk duş, coplanma, cop sokma, tecavüz, köpek saldırtma, buza yatırılma, fare, kurbağa gibi canlı hayvanlar, diş macunu, deterjan gibi kimyasallar ve dışkı yedirme, köpeğe tekmiil verdirme, esas duruşta yatmaya zorlama, lağım çukurlarına atılma, yaralara tuz doldurulması, dişlerin çekilmesi, aç ve susuz bırakma, çırlıçplak soyma, birbirinin ağzına/ yüzüne iştirme, hastalıkların tedavi edilmemesi/ yanlış tedavi uygulanması ve ölümle tehdit etmeyi içeren pek çok işkence yönteminden bahsetmektedir. Tanıklıklar, öldürmeye dahi varan bu fiziksel ve cinsel şiddetin sıradanlığı, keyfiliği ve acımasızlığının yanında, psikolojik ve sembolik şiddetin de çok türüsüne maruz kalındığını ortaya koymaktadır. Öyleyse, çok çeşitli işkence yöntemlerinin her birinin, kullanılan farklı teknikler dâhil, tüm detaylarıyla anlatılmasından sonra mağdurların hâlâ "bu ancak yüzde biridir" demesinin bir anlamı olmalıdır. Muhtemelen bu durum, tek tek işkencelerin toplamını aşan ve gündelik hayatın tamamına tutarlı bir bütünlük içerisinde nüfuz ettirilen bir total cezalandırma mantığının varlığıyla açıklanabilir. Belki de anlatılmamış başka bir işkence yöntemi kalmamıştır; anlatıl(a)mayan "% 99", işkenceyle elde edilmek istenen ve söze dökülemeyen kaybın ta kendisidir.

Bugün Diyarbakır Cezaevi üzerinde geçmişte yapılan "hataların" kabulü ve telafisi bağlamında geliştirilen söylemin esas olarak bu mağduriyetlere odaklandığı görülmektedir. Bu noktada sorunsallaştırılması gerektiğini düşündüğümüz iki boyut var: İlki, Diyarbakır Cezaevi'nde yaşananların günümüzün "geçmişle hesaplaşma" retoriğinde karşılığı bulan, "acı pornografisi" olarak tanımlamayı tercih ettiğimiz sahte yas ritüellerine ilişkindir. Diyarbakır Cezaevi, elbette tutsakların bugün kendilerinin dahi hatırlarken (belki) sansürlediği, (belki) hatırlamak istemediği korkunç uygulamalara sahne olmuştur. Niyetimiz, bu uygulamaların korkunçluğunu hafifletmek; yaşananları teorik bilginin gölgesine yığarak silikleştirmek, önemsizleştirmek değil; tersine, iktidarın söyleminde salt bir mağduriyetler manzumesine dönüşen Diyarbakır deneyiminin yok sayılan direniş kısmına dikkat çekmektir. Zira Diyarbakır Cezaevi, hunharlığın mekânı olduğu kadar, tutsakların kendi bedeni üzerinden iktidara karşı geliştirdiği isyanın ve kaybını telafi etme çabasının da mekânıdır. Diyarbakır Cezaevini 1980 sonrasında Kürt hareketinin, özel olarak PKK'nin gelişiminde belirleyici kılan unsur, iktidarın düşünmemizi istediği gibi cezaevi yönetiminin vahşi uygulamalarında değil, üç kibrit

çöpüyle Mazlum Doğan'ın¹⁵ ve çaputlarla bedenlerini birbirine bağlayan "Dörtlerin"¹⁶ kendilerini ateşe vermesi ve Kemal Pir'lerin¹⁷ ölüm orucuna yattığında sembolleşen direniş pratiklerinde aranmalıdır. Hatırlatmak gerekir ki, cezaevi sürecinde, salt kötü muameleye atfedilen inşa edici güç de yanıltıcı olabilmektedir. İşkence, bedenın kendisiyle ve dışarıyla olan ilişkisini bozarak hem bedenın kapasitesi açısından hem de bedenın bilinçle olan ilişkiselliği açısından bir güç kaybına yol açsa da, asıl belirleyici olan işkenceye maruz kalan tarafından geliştirilen isyan hafızasının, anlık zamanı geçmiş ve gelecekle ilintilendirerek yarattığı öz-bilinçlilik (self-reflexivity). Bu öz-bilinçlilik, tutsakların kendilerine dayatılan hunharlıktaki çıkışsızlıktan ve kendilerini nesneleştiren cezaevi gerçekliğinden kendi bedenlerini, kayıplarının yası olarak kurban ederek kurtuldukları bir düşünme ve eyleme halidir. Bu düşünme ve eyleme hali, geçmişini geri getirirken hem geleceği hem de bu ikisinin arasındaki sürekliliği kurması bakımından da hayatidir.¹⁸ Belki de bu yüzden, Diyarbakır Cezaevi'ni Türkiye'nin Auschwitz'i olarak tanımlamak, fotoğrafın sadece bir yanını görmek olacaktır.

İkinci olarak, Diyarbakır Cezaevi, mağdurların anlattıklarından ve Cumhuriyet tarihi boyunca iktidarın Kürtlerle ilişkilene biçiminden anladığımız kadarıyla, darbe ortamının yarattığı hesapta olmayan bir "hata", anlık bir irrasyonellik, münferit bir kötücüllük değildir. Bizzat Kürt olanın, geçmişini ile birlikte yargılanıp cezalandırıldığı toplu ve total bir infaz kurumu olan Diyarbakır Cezaevi'ne dair yaşayanların aktardıklarından anlaşılmalıdır ki, iktidarın hafızasında, Kürtlerin cezalandırılması gereken bir öncesi vardır. Dolayısıyla, bugün, Diyarbakır Cezaevi'ni "PKK belasını" doğuran yer olarak resmetme çabasında ve bunun politik yansımalarında ne iyi niyet ne de sahicilik aramak mümkün değildir. İktidar ve iktidarın dili, PKK'nın gelişimini salt Diyarbakır Cezaevi'ndeki uygulamalara "tepki" üzerinden okuyarak, Kürtlerin başlama ve sürdürme potansiyellerini, kendiliklerinden eyleme becerilerini ve bunun ardındaki tarihsel deneyim ve birikimi görmezden gelmekte, Kürtlerin içinde bulunduğu her türlü eylem alanı ve biçimini iktidarın varlığı ve eyledikleri üzerinden, kendine bağlı olarak tarif etmektedir. Dolayısıyla, neyin söylenip, neyin gizleneceğinin bilgisini de kendisi üretmekte ve dolaşıma sokmaktadır.

15- Mazlum Doğan, 1982'nin Newroz gününde cezaevindeki baskılan protesto etmek için yaşamına son verdi.

16- 17 Mayıs 1982'de Ferhat Kutay, Necmi Öner, Mahmut Zengin, Eşref Anyık, cezaevi ortamını protesto etmek için üzerlerine nefis dökerek kendilerini yaktılar.

17- Cezaevindeki ilk toplu açlık grevi, Ocak 1981'de yapılmıştı. Devam eden işkenceleri protesto etmek için başlatılan ölüm orucunda Kemal Pir (7.9.1982), M. Hayri Durmuş (12.9.1982), Akif Yılmaz (15.9.1982) ve Ali Çiçek (17.9.1982) hayatını kaybetti.

18- Benzer bir analiz için, İRA militanlarının cezaevindeki Dirty Protest (1978) eylemlerini, "bastırılan geri dönüşü" olarak tanımlayan ve eylemleri İrtanda tarihini kayıt altına alma/açığa çıkarması üzerinden değerlendirilen Aretxaga'ya (1995) bakılabilir.

Diyarbakır Cezaevi milat olarak belirlendiğinde, Kürt sorunu, 1980 sonrası Kürt hareketi ve esas olarak PKK, bir “yok-tarihten” türemiş, öncesiz ve birikimsiz “an”lar olarak resmedilmektedir. Nasıl ki cezaevinde mahkûmların var oluşları, öncesiz ve sonsuz bir “şimdinin” içine hapsedilmek istendiyse, Kürt hareketi de Diyarbakır cezaevinin içine hapsedilmeye çalışılmaktadır. Kürt hareketinin varlığı ancak muktedir olanın yaptığı veya yapmadığı şeylere tepki vermek üzerinden, yani edilgen bir pozisyon olarak düşünülebilir hale getirildiği ölçüde, içinde barındırdığı sınıfsal, dinsel, ideolojik, politik ve yerellikten menkul büyüklü küçüklü farklar görmezden gelindiği gibi, siyaset yapma kapasitesi de yok sayılarak, tekil ve homojen bir devlet-karşıtlığı olarak var olabilmektedir. Paradoksal olarak ise, Kürt hareketi söylemsel düzeyde böyle var kılınarak aslında yok sayılmaktadır.

Oysa Diyarbakır Cezaevi’ndeki mahkûmlar, ya 1980 öncesinin birbirinden farklı politik çizgideki örgütlerinin yöneticisi, mensubu veya sempatzanı veya hiçbir politik örgütle bağlantısı bulunmayan, sadece “doğan güneşe karşı çıkmış”, çiftçilik, çobanlık, tüccarlık, öğretmenlik, hekimlik vb. işlerle uğraşan “sıradan” kişilerdi.¹⁹ Diyarbakır Cezaevi’nde niye buldukları, başlarına gelen felaketin gerekçesi, bu felakete nasıl karşı koymak gerektiği konusunda her birinin ayrı bir değerlendirmesi ve eylemi vardı. PKK’li, KDP’li, TİKKO’lu, KUK’lu, Rizgar’ci, Ala Rizgar’ci, DİSK’li, TÖB-DER’li, TKEP’li, DDKO’lu, TKSP’li, TKDP’li, KAWA’cı, Dengê Kawacı, her yaştan, her sınıftan, her aşiretten Kürtler, Diyarbakır Cezaevi’ndeki gerçekliği başka başka açılardan algılayıp gerçeklik, yaşam, ölüm, direniş, onur, dayanışma ve ihanete ilişkin farklı yorumlar geliştirdi. Her bir deneyim ve yorum, bir aidiyet olarak Kürt olma halini farklı açılardan besleyip bir siyasi pozisyona dönüştürdü ya da dönüştür(e)medi.

İktidarın, Kürt hareketinin Diyarbakır Cezaevi’nde doğmuş olduğuna ilişkin iddiası o kadar abartılı ve yanıltıcıdır ki, hem bu saydığımız farklı pozisyonların tarihsel varlığını görünmez kılar ve önemsizleştirir, hem de hareketin 1980 sonrasındaki en önemli aktörünün güçlenmesini, salt cunta dönemine has kimi kötü uygulamalarının sonucuna indirger. Eskinin müstakbel Türk’ü ve 90’ların sözde vatandaşı Kürtler (Yeğen, 2006), nihayet 2000’li yıllarla birlikte “vatandaşlığa” terfi etmişlerse de, iktidarın indinde en fazla devletin karanlık odaklarınca mağduriyete uğratılan, acı çeken ve acısı tazmin edilebilir sayılan, haksızlığa uğramış tek tek bireyler olabilmişlerdir. Kürtleri mağduriyet pozisyonuna hapseden bu yaklaşım, Kürt sorununu Diyarbakır Cezaevi’ndeki kötü uygulamalara indirgeyerek sorunun sürekliliğini gizlediği gibi, Kürtlere bu sorunun nihai olarak nasıl çözüleceği konusunda söz söyleme hakkını da vermemektedir. İktidar, Kürtlerin çektiği acıyı zaten bildiği iddiasındadır, ama Kürde kendi acısını anlatma ve acısının nasıl taz-

19- Daş, H.: “Doğan Güneşe Karşı Çıktın”, Serbestî Diyarbakır 5 No.lu Askeri Cezaevi Özel Sayısı, Sayı 14, Eylül-Ekim 2003, s.49

min edileceğini belirleme hakkını tanımaktan imtina eder. Kürtlerin acı çekme (ve acıya tepki verme) hakkını teslim eden iktidar, tepki vermek dışındaki olasılıkları, diğer bir deyişle Arendt'in (1958) siyasetin bizzat kendisi olarak tarif ettiği kendiliğindenliğin alanını, başlama ve sürdürme kapasitelerini, direnişi sürekli eyleme dönüştürme kararlılığını yok sayarak, aslında Kürtlere siyaset yapma imkânını kapatır.

Diğer yanda, iktidar Kürt hareketinin 80 sonrasındaki en önemli aktörüne kendine koyduğu isimle seslenilmesine bile tahammül edemez. PKK, PeKeKe olarak yok sayılarak, ancak iktidarın dilinde PeKaKa'ya dönüştürülebildiği ölçüde var olabilmektedir. Hatta "reklamı yapılmış olur" gerekçesiyle örgütten bahsederken adının zikredilmeyerek "malum örgüt" denmesi dahi salık verilebilmektedir. Öznesizleştirme süreci tam da burada başlamaktadır adeta; özne kendi adını kendi koymıyorsa, hatta isimsizleştirilirse, nasıl özne olabilir? Vurgulamak gerekir ki, iktidarın dilinde PeKeKe'nin PeKaKa'ya dönüşerek var olması sadece harf, dolayısıyla dil değişikliğinin yarattığı farktan kaynaklanmamaktadır. PeKeKe'nin PeKaKa'ya dönüştürülerek var kabul edildiğinde maruz kaldığı nitelermeler bu tercihin nedenlerini de içinde barındırmaktadır. Devlet, Cumhuriyet tarihi boyunca Kürtleri Türk olduklarına ikna edemediği ve Türkleştiremediği gibi, bu "projenin" başarısızlığının nedeni olarak da milliyetçilik/ bölücülük/ terörizm ekseninde tanımladığı Kürt hareketini göstermiştir. Kürt hareketi, bu niteliklerle tanımlanarak var kabul edilirken, aslında tam da bu nitelikler üzerinden yok edilmesinin söylemsel ve politik gerekçeleri yaratılmakta ve meşru hale getirilmektedir. İktidar, "Kürt milliyetçiliğini" kendi "makbul" milliyetçiliğinin karşıtı veya Kürtlüğün "etnik bölücülüğünü" Türklüğün birleştiriciliğine karşı olarak tanımladığında, kendinden bağımsız olarak talep etme, karşı koyma, direnme, üretme, eyleme ve söyleme imkânı olmayan, dolayısıyla özne olmayan bir hareket tarif etmektedir. Kürt hareketi iktidarın algısında, söyleminde ve eyleminde ancak yok edilmek üzere var kılınp; tekil, homojen, milliyetçi/bölücü/terörist bir nesneye dönüştürülmektedir.

Sonuç Yerine

Mahkûmların ortak ifadesiyle, şimdiye kadar yaşanan hiçbir deneyime benzemesiyle biriciklik arz eden Diyarbakır Askeri Cezaevi, iktidarın her anlamda mutlaklığı kurmaya çalıştığı bir yer olmasına karşın, farklı algı ve deneyimlerle, karşı koyuş ya da kabullenmeler üzerinden farklı özneler üretti. Eğer Kürt hareketini iktidarın yapmamızı istediği gibi, etki-tepki ilişkisine dayalı kaba bir nedensellik üzerinden değil de, bir aidiyetin siyasi kategoriye dönüşme sürecinin tarihsel şartlarını, süreklilik, özgünlük ve olumsuzluk durumlarıyla birlikte ele alarak okuyabilirsek, meseleye iktidarın belirlediği alanın dışından bakmamız mümkün olabilir. Böylesi bir okuma, örneğin, Diyarbakır Cezaevi'nde babalarla oğullara aynı copun sokulmasıyla, Dersim isyanı lideri Seyit Rıza'nın son arzusu olmasına rağmen, oğlunun idam edilmesini gördükten sonra infaz edilmesi arasındaki bağlantıyı kura-

bilmeyi; veya Kürt hareketinde daha 1950’lerde iktidara günümüzün insan hakları perspektifinden seslenen aktörlerin varlığını (ve onları yaratan koşulların sürekliliğini) görebilmeyi gerektirir:

... Bizce, nasıl ki anadili Türkçe olan vatandaşı çekinmeden, korkmadan, herhangi bir takibata duçar olmadan, kendisine Türk diyor, diyebiliyor ise, asgari dört bin seneden beri aynı topraklar üzerinde faslasız yaşamış bulunan ve Türk ile aynı çatı altında yaşaması –bidayette sarıh ve kesin muahedeler ve fermanlar ile bilahare, yani Lozan Muahedesinde ifadesini bulan zımni anlaşma ile- hasbelkader zaruret olan Kürd’ün dahi, kendisine devletin Kürt vatandaşı demesi, evladına mektepte, resmi dil olan Türkçe yanında ana dili olan Kürtçenin de okutulmasını istemesi kadar tabii ve ahdi bir şey olamaz.²⁰

Aksi takdirde, Kürt hareketi öncesi olmayan bir Diyarbakır Cezaevi olgusuyla, iktidarın adını ve biçimini tanımladığı, eyleyemeyen, söyleyemeyen, üretemeyen, amorf bir öznesizlik pozisyonuna mahkûm edilir. İktidar, Kürt hareketini öznesizleştirmek, anonimleştirerek temsilcisz kılmak ve siyaset alanının dışına atabilmek için hem bu sürekliliği göz ardı etmekte, hem de hareketin temsilcilerini ve eylemlerini salt terörle ilişkilendirerek Kürt meselesinin tarihsel, siyasal ve toplumsal zeminini çarpıtmaktadır (misrepresentation). Oysa makbul bulunan tarihin sayfalarına yansımayan dönemler daha dikkatlice incelendiğinde, silahlı mücadelenin 1984’ten itibaren Kürtlerin “29. İsyanına” önderlik eden PKK’nin icadı olmadığı görülecektir. 1923 sonrasında gerçekleşen tüm Kürt isyanları silahlı ayaklanmalardır; her birinde iktidarın çeşitli uygulamalarına, hatta iktidarın kendisine dönük bir tepki söz konusudur elbette, ama her birinde farklı bir yerellik, dini, politik-ideolojik motivasyon ve toplumsal katılım da gözlenmektedir. Dolayısıyla mağdurlarınca vahşet, cehennem, akıl ötesi, kâbus gibi sözcüklerle anılan Diyarbakır Cezaevi deneyimini silahlı mücadeleye, yani PKK’ye katılımın tek başına yeterli nedeni olarak ele alan bir bakış açısı, hem PKK’yi hem de geri kalan 28 isyanı yaratan nesnel ve öznel koşulları görmezden geleceği gibi, mağdurların Diyarbakır Cezaevi’ne gelmezden önce geliştirdikleri ve bizzat orada ortaya çıkan farklı öznellik pozisyonlarına da kör kalmamıza neden olur.

Hülasa, Diyarbakır Cezaevi, kâbusun başladığı değil, olsa olsa kadim kâbusun kristalize olduğu yer olabilir. Zira Kürtlerin Cumhuriyetin egemenliğini ve kuruluş prensiplerini Türklerle veya devletle müzakere etme imkânı hiçbir zaman olmamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ve Cumhuriyetin ilanını önceleyen süreçte var olduğu söylenen görüşmeler de hiçbir zaman sistematik bir boyut kazanmadığı gibi, Kürtlerin bu süreçte desteğini almak amacıyla geliştirilmiş pragmatik taktik-

20- Daş, H.: “Doğan Güneşe Karşı Çıktın”, Serbestî Diyarbakır 5 No.lu Askeri Cezaevi Özel Sayısı, Sayı 14, Eylül-Ekim 2003, s.49

ler olmaktan öteye geçmemiştir. Aynı bir entite olan Kürtler başlarına gelen oldu-bittiye aslında başından beri rıza göstermeyerek, hep karşı koydular. Ancak, Cumhuriyet tarihi Kürtlerin ayrı bir halk olduğu olgusunun inkârı ve milli birlik tablosu içinde eritilme siyaseti üzerine kurulduğundan, Kürtlerle devlet arasında bir “sözleşme”nin olmadığı gerçeği sürekli olarak perdelenmeye çalışıldı. Diyarbakır Cezaevi’ni anlamaya ve yorumlamaya çalışan herhangi bir okuma çabasının bu gerçeği göz ardı etmemesi gerekir. Kürtlerle devlet arasında başından beri var olmayan toplumsal sözleşmenin eksikliğini göz ardı ederek yapılacak her okuma, bugün Kürt hareketini, 1980 sonrasında Diyarbakır Cezaevi’nde yapılan kötü uygulamalara tepki olarak okumanın konforlu sınırları içinde kalmaya mahkûmdur.

Kaynakça

- Arendt, H. 1958. *The Origins of Totalitarianism*, World Pub. Co: Cleveland.
- Arendt, H. 1979. *Eichmann in Jerusalem- A Report on the Banality of Evil*, Penguin Books: New York.
- Aretxaga, B. 1995. “Dirty Protest. Symbolic Overdetermination and Gender in Northern Ireland Ethnic Violence”, *Ethos*, Cilt: 23, Sayı: 2, Haziran 1995, s. 123-148.
- Bulut, S. 2003. “Cehennem Giden Yol”, *Serbestî* Diyarbakır 5 No.lu Askeri Cezaevi Özel Sayısı, Sayı 14, Eylül-Ekim 2003, s. 153.
- Bucak, M. R. 1991. *Bir Kürt Aydınından İsmet İnönü’ye Mektup*, Doz: İstanbul.
- Daş, H. 2003. “Doğan Güneşe Karşı Çıktın”, *Serbestî* Diyarbakır 5 No.lu Askeri Cezaevi Özel Sayısı, Sayı 14, Eylül- Ekim 2003, s.49.
- Düzel, N. 2003. “Üç Yılımı Cehennemde Geçirdi”, 23 Haziran 2003, *Radikal Gazetesi*, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetayV3&ArticleID=673856>
- Foucault, M. 1975. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, New York: Vintage.
- Dr. Güllüoğlu, A. 2003. “5 Yıllık bir Kabustu”, *Serbestî* Diyarbakır 5 No.lu Askeri Cezaevi Özel Sayısı, Sayı 14, Eylül-Ekim 2003, s.15.
- İsimsiz, 2003. “Akıl Ötesi”, *Serbestî* Diyarbakır 5 No.lu Askeri Cezaevi Özel Sayısı, Sayı 14, Eylül-Ekim 2003, s. 26.
- Yeğen, M. 2006. *Müstakbel Türk’ten Sözde Vatandaşa- Cumhuriyet ve Kürtler*, İletişim: İstanbul.

